
Rolul fundațiilor în formarea intelectualității române din Ungaria de azi în secolele al XIX-XX-lea

Maria BERÉNYI

Director, Institutul de Cercetări al Românilor din Ungaria
(Magyarországi Románok Kutatóintézete)

E-mail: berenyi59@gmail.com

Mișcarea culturală românească din Austro-Ungaria face parte din mișcarea general-europeană a secolului XIX-lea, proprie tuturor popoarelor, care au luptat pentru o viață națională independentă în cursul epocii. După 1800, în Europa Centrală și Răsăriteană, mișcarea națională – pe urmele lui Herder – se fondează pe mai multe elemente: pe descendența comună, pe tradiții, obiceiuri specifice și mai ales pe comunitatea de limbă. Acest naționalism etnic-lingvistic capătă o importanță crescândă și la românii din Imperiul habsburgic. Pe planul vieții spirituale sub forma cultă pînă la sfârșitul secolului al XVIII-lea, biserica a constituit pentru românii dominației habsburgice singura supapă de respirație. În jurul bisericii și al mănăstirilor s-a organizat viața cărțurărească și artistică, și tot aici au apărut tiparnițele și s-a dezvoltat școala, putându-se crea premise prielnice pentru mișcarea iluminismului de mai târziu, cunoscută sub numele de *Școala Ardeleană*, punctul de plecare al așezămintelor culturii românești moderne din cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea. În prima jumătate a secolului al XIX-lea începe să înflorească o cultură laică. Trebuie să subliniem faptul că laicii recunosc importanța bisericii și pe mai departe, care reprezenta singura instituție relativ sigură a românilor, ferită, cel puțin parțial, de persecuțiile politice. Căutau să o utilizeze în folosul mișcării naționale, al scopurilor culturale.

Luminismul ardelean prinde rădăcini treptat și la românii din părțile unghurene, incluzând școala, biserica, aspectele general culturale, cultivarea limbii în primul rând. Evoluția spre național, stimulată de ideile luminismului ardelean, de opera corifeilor Școlii Ardelene, se materializează într-o vastă mișcare culturală care cuprinde principalele centre orășenești: Oradea, Arad, Lugoj, Timișoara, Caransebeș, Sibiu. Cluj. La baza mișcării cultural-naționale a românilor stă îmbinarea luptei sociale, dusă de secole de-a rândul, cu ideile înaintate ale timpului, exprimate în *Supplex Libellus Valachorum*, în opera Școlii Ardelene, în ideologia revoluției din 1848.

Înfrângerea revoluției a trasat pe alte coordonate lupta românilor pentru eliberare națională, instituțiile culturale aveau un rol important. Aproape toate manifestările culturale și artistice ale românilor transilvăneni au stat sub semnul politicului, au contribuit astfel la fortificarea conștiinței naționale. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în complexitatea activității culturale desfășurată de românii din Banat și Crișana se disting câteva direcții de acțiune culturală: școala confesională, societățile literare și culturale, reuniunile muzicale și casinele române, presa și teatrul. E lucru natural că în această activitate s-au încadrat și intelectualii din satele noastre, care aparțin Ungariei de azi.¹

Sînt puține națiunile europene care datorează atît de mult bisericii și clerului cît datorează românii din Transilvania și Ungaria. În lipsa unei nobilimi bogate și culte, în lipsa unor burghezii numeroase și înstărite, biserica și preoțimea secole de-a rândul au dat comunității naționale românești, în mediul ortodox ca și în cel greco-catolic, elita sa conducătoare, principalul scut de apărare al limbii și etniei sale. Puținii intelectuali și gospodarii mai înstăriți români din Ungaria, erau receptivi și deschiși inițiativelor bisericești, școlare, culturale și filantropice. S-au atașat mai multor asociații culturale din Bihor și Crișana. Făceau donații umanitare, dădeau bani pentru ridicarea unor busturi ale oamenilor celebri, pentru ajutorarea instituțiilor pedagogice și teologice, pentru edificii culturale.

Aceste pături de români erau abonați la mai multe reviste culturale, erau prenumerații a numeroase cărți. În trecut difuzarea și editarea cărților era ajutată material de mai multe personalități, societăți culturale, mecenati etc. La cărți, viitorii cititori se abonau înainte de editare. Așa, editorii și autorii volumelor, aveau o garanție pentru difuzarea publicațiilor și pentru obținerea fondurilor necesare. Aceasta formă de „mecenat colectiv”, cum a fost sistemul prenumerațiilor, este mult mai complexă decît o simplă finanțare a editării unei cărți de către un grup de prenumerați. Participarea la o listă de subscripție pentru tipărirea unei cărți echivala cu un act patriotic, iar faptul de a apărea pe această listă, pe lângă ceilalți „prieteni ai Muzelor”, constituia un prilej de mândrie pentru cei care se vedeau în felul acesta alături de cei mai reprezentativi oameni de cultură.

Urmărind procesul istoric din secolele XIX-XX, românii din Ungaria de azi au desfășurat o largă acțiune în direcția dezvoltării vieții culturale, în primul rînd a creării societăților de lectură și asociațiilor culturale și corale, mulțumită contactului cu viața cultural-națională din Bihor și Crișana. Prin aceste asociații, alături de biserică și școală și-au menținut limba și identitatea națională.

Crearea asociațiilor a dinamizat mișcarea cultural-națională, accesul categoriilor sociale de jos, inclusiv a comunității sătești (chiar dacă o face prin elita locală) la actul de cultură. Laicizarea mișcării naționale nu a tras după sine respingerea în bloc, înlăturarea elementelor clericale din mișcarea cultural-națională. Dimpotrivă, biserica,

1 Maria Berényi, *Aspecte național-culturale din istoricul românilor din Ungaria (1785-1918)*, Budapesta, 1990, pp. 6-13.

instituție națională cu o organizare ierarhică și funcțională bine precizată, a continuat să reprezinte o componentă importantă în mișcarea de emancipare națională. Nu întâmplător, dintre reprezentanții comunităților noastre la mai multe asociații și manifestări culturale, unul cel puțin (alături de învățător sau notar, dacă acesta era român) era preotul satului.²

În formarea intelectualității române din Ungaria de azi, pe parcursul secolelor al XIX-XX-lea, Oradea, Aradul, Timișora, Clujul, Sibiu și Budapesta, importante centre de cultură și învățământ, au avut un rol covârșitor. Acești intelectuali, chiar dacă nu au lăsat în urma lor opere deosebite, au beneficiat de pregătire și au avut preocupări culturale, cultivând, în mediul în care au trăit, ideile veacurilor. Putem afirma că cei mai mulți au ales cariera preoțească și învățătorescă, mai puțini au ales cariera juridică. Mulți dintre ei s-au reîntors pe meleagurile de baștină și aici au activat, însă foarte mulți au ajuns în centre cultural-politice ca: Oradea, Sibiu, Clujul, Timișoara, Lugojul, Budapesta, ș.a. Românii din Ungaria și Transilvania au înțeles că de formarea unei elite intelectuale depinde în mod special propriul progres pe calea culturii, evoluția generală a societății românești într-un imperiu multinațional. În condițiile lipsei unei clase prospere din punct de vedere economic, sau încă insuficient consolidată, cu o slabă reprezentare a elementului românesc în mediile urbane, cu o populație preponderent rurală, formarea intelectualității a fost rodul, în mare parte, al operei de susținere colectivă prin fonduri și fundații de stipendii. În acest efort colectiv se remarcă activitatea și contribuția *Fundației Gojdu, Nicola Jiga, Elena Ghiba-Birta, Teodor Papp, Alexandru Nedelcu, Petru Țegle* etc., administrate de Biserica Ortodoxă Română.³

Precum amintisem, cultura românească din Ungaria s-a păstrat și răspândit prin mijlocirea bisericii și a școlii. Aceste instituții au fost ajutate de societățile culturale și de românii mai înstăriți, care formau și constituiau fundații locale, deveneau mecenații culturii românești de aici. Constituirea asociațiilor sau fundațiilor culturale este o activitate caracteristică secolului al XIX-lea, cu preponderență, dar și primelor decenii ale secolului XX. Fundațiile și asociațiile, mai ales acelea constituite din inițiativa unor personalități culturale, au avut drept obiectiv și ajutorarea elevilor și studenților silitori, care nu dispuneau de posibilități materiale pentru a-și termina studiile, cu scopul de a contribui la culturalizarea maselor, fortificând conștiința de identitate.

Trăind într-o zonă istorică marcată de profunde confluente etnice, cu bogate tradiții istorice culturale maghiare și germane, românii au reușit în epoca modernă importante recuperări în planul instruirii școlare superioare și în promovarea unor certe valori intelectuale în cultura română. Secolele al XIX-lea și al XX-lea au impus o întreagă pleiadă de intelectuali formați în Academii și Universitățile din Imperiul Austro-Ungar.

2 Idem, „Contactul românilor din Ungaria de azi cu viața culturală din Banat și Crișana în secolul al XIX-lea”, în *Simpozion*, Giula, 1996, pp. 92-93.

3 Idem, „Rolul fundațiilor în cultura română din Ungaria în secolul al XIX-lea”, în *Simpozion*, Comunicările celui de al III-lea Simpozion al cercetătorilor români din Ungaria, Giula, 1994, pp. 57-74.

Existau unele centre școlare cu limba de predare maghiară în cadrul cărora își urmau studiile un număr însemnat de români. Astfel de centru era și orașelul Szarvas, a cărui gimnaziu cu prestigiu a fost frecventat de românii din localitățile apropiate. Aici și-au continuat studiile *Moise Nicoară* (Giula), *Ioan Popovici-Desseanu* (Bichiș), *Iosif Ioan Ardelean* (Chitighaz), memorandistul *Aurel Suciu* (Chitighaz), viitorul preot din Bichișciaba, *Victor Popovici* (Bichiș) etc., ca să amintim pe câteva dintre personalitățile mai cunoscute din rândul nostru, al românilor din Ungaria de azi. Încă la gimnaziile din Kecskemét și Seghedin și-au terminat studiile medii românii din satele noastre.⁴

Având în vedere populația românească, majoritar rurală, din Transilvania și Ungaria, efortul de formare a unei noi intelectualități a fost rezultatul unei solidarități, asumat de Biserici și de comunitățile locale, prin diferite forme de inițiativă privată.

Fundațiile culturale s-au înființat și organizat prin sistemul donațiilor de averi, averi mobile sau imobile donate de persoane particulare care au dorit să ofere mijloace financiare pentru organizarea și întreținerea unor școli, a unor elevi sau studenți, pentru acordarea bursei de studiu, în țară sau în străinătate.

Secolul al XIX-lea ne oferă un tablou amplu și divers al unor particulari, care se implică în cultură, prin înființarea fondurilor, fundațiilor, ceea ce ne-a făcut să ne gândim că acest lucru era un obicei, o practică a secolului modern român, dar și o nevoie urgentă de evoluția societății românești. De aceea, particularii doritori de instrucție și dezvoltare culturală, de emancipare sub diversele ei forme se unesc, astfel că avem comunități întregi locale care strâng fonduri, pentru a întreține elevii sau studenții la studii în țară sau în străinătate

Fundația Gojdu

Emanuil Gojdu (1802-1870) se trage dintr-o familie macedo-română. El s-a născut în 1802 la Oradea. Își făcuse studiile juridice la Oradea, Pojon (azi Bratislava) și Pesta. Diploma de avocat o obține în 1824, intră apoi ca stagiar în biroul avocatului sârb Mihai Vitcovici din Budapesta. În casa acestuia tânărul avocat a avut prilejul să cunoască scriitorii maghiari mai de seamă a timpului: Kazinczy Ferenc, Virág Benedek, Berzsenyi Dániel și Kisfaludy Mihály, care i-au îndrumat primele încercări de versificare. Gojdu în 1827 a publicat niște poezioare în limba maghiară în *Szépliteratúrai Ajándék*.

După 3 ani și-a deschis un birou propriu, iar în scurt timp a devenit unul din cei mai căutați avocați în capitala Ungariei. Ajunge într-o situație materială foarte bună, își cumpără case în centrul orașului, câteva moșii și intravilane, la care se adăugau numeroase acțiuni și hârtii de valoare. De tânăr a sprijinit acțiunile culturale și tipări-turile românești, care încep să apară la Pesta în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

În afară de tipări-turi a făcut donații mai multor asociații culturale, a sprijinit înființarea de școli românești de diferite grade. Cît a fost comite suprem în Caraș, locuit în majoritate de români, el a întocmit în 1861 proiectul unui liceu românesc la Lugoj,

4 Idem, „Din activitatea societăților de lectură ale elevilor de la gimnaziile din Seghedin, Szarvas și Kecskemét”, în *Lumina* '96, nr. 5, anul IV, Giula, 1996, pp. 14-20.

donând în acest scop 2.000 de florini. El este unul dintre membrii fondatori ai Școlii de arte și meserii din Pesta, unde se preda și pictura, care mai târziu devine Politehnică. Până la moartea sa din 1870, a sprijinit multe acțiuni școlare, culturale și artistice.

Preocuparea de a sprijini tineretul român la învățătură l-a determinat pe Gojdu să întemeieze o fundație capabilă să acorde stipendii (burse) școlare. În 1869 Gojdu a întocmit actul testamentar. Acesta fixează modalitatea de folosire a fondurilor până în anul 2020. Se stabilea că averea sa va fi administrată de o reprezentanță în cadrul unei fundații care-i va purta numele și din venitul căreia se vor acorda burse tinerilor români ortodocși din Ungaria și Transilvania.

Averea fundației la început consta din opt clădiri în centrul Budapestei și acțiuni depuse la „Pesti Hazai Első Takarékpénztár” din Pesta. Valoarea totală a averii se ridică la suma de circa 200.000 de fl. Această sumă a crescut an de an. Valoarea totală a fundației ajunge la 31 decembrie 1917, la 8.390.704 coroane, o creștere aproximativ de 42 ori față de anul 1870.

Elevii de la școlile elementare și gimnaziile primeau bursă mai mică decât studenții de la facultățile din țară și străinătate. Bursierii erau obligați să prezinte Reprezentanței rezultatele obținute la sfârșitul anului școlar, pentru a se acorda ajutor pentru anul viitor.

Între 1872 și 1914 următorii tineri, originari din localitățile noastre (Ungaria de azi), au primit burse: Zaharia Rocsin (*Micherechi*); Victor Popovici (*Bichiș*); Constantin Küzdényi (*Bichișciaba*); Corneliu Kondorosi (*Seghedin*); Valeriu Onițiu (*Seghedin*); Eusebiu Poynar (*Debrețin*); Lazăr Popovici (*Otlaca*); Zaharia Octavian (*Seghedin*); George Popovici (*Bichiș*); Iuliu Coste (*Cenadul-Unguresc*); Eugen Popovici (*Debrețin*); Petru Popovici (*Apateu*); Eugen Pescariu (*Bichiș*); Eugen Drimba (*Apateu*); Iosif Roxin (*Micherechi*); Valeriu Popovici (*Apateu*); Huf Lazăr (*Apateu*) și Ioan Bejan (*Micherechi*).

Războiul încheiat în 1918 a adus Fundației situații grele. Toată averea fundației rămânând în Ungaria, veniturile ei au fost blocate la băncile budapestane. Între România și Ungaria s-au purtat tratative ani de-a rândul în ce privește situația fundației. În 1937 s-a încheiat un acord definitiv. S-a amânat rezolvarea acestuia, în 1952 toate bunurile Fundației Gojdu au fost naționalizate de statul maghiar.

Fundația Gojdu, care a fost una dintre cele mai mari fundații din Austro-Ungaria, timp de 50 de ani, a avut un important rol în activitatea și viața culturală românească din Ungaria. În baza prevederilor din testament, studenți, preoți și învățători săraci, familii numeroase și îmbătrâniți puteau beneficia din bunurile fundației. Sute de tineri au primit burse pentru studii sau pentru specializare în străinătate, zeci de familii nevoiașe au primit ajutoare substanțiale în bani, alimente sau de altă natură.

Conform actului testamentar, Fundația a avut și unele limite confesionale, ajutând la studii numai tinerii români de religie ortodoxă.

Trebuie subliniat faptul ca Fundația Gojdu, spre deosebire de fundațiile de stipendii care funcționau în acea perioadă, își propunea să acorde burse doar tinerilor proveniți din familii defavorizate, ceea ce deschidea la acea vreme noi perspective pentru implicarea Bisericii Ortodoxe în domeniul social.

Pe parcursul activității sale, Fundația Gojdu s-a extins și a preluat în administrarea sa și alte fundații similare, cum ar fi fundațiile Mutovsky, Dona sau Alexandru și Ana Nedelcu din Lugoj.

În perioada 1871-1918 Fundația Gojdu a sprijinit formarea a 1.075 intelectuali români, din care 426 și-au încheiat studiile cu obținerea titlului de doctor în științe. Printre bursieri s-au numărat: Victor Babeș, Valeriu Braniște, Octavian Goga, Silviu Dragomir, Ioan Lupăș, Traian Vuia, Dumitru Stăniloae etc.⁵

Fundația „Ana și Alexandru Nedelcu”

Alexandru Nedelcu, descendent al unei familii macedo-române, s-a născut la 23 mai 1819 în Lugoj. Tatăl, Theodor, împreună cu bunicul său, Damaschin, ambii de profesie căldărași, au fost principalii membri ai societății secrete lugojene „Constituția”, descoperită de autorități în decembrie 1830, societate antifeudală care urmărea „să răspîndească în rîndurile populației din Banat ideile revoluției burgheze din Franța de la 1830” (cf. I.D. Suci, în *Mitropolia Banatului*, nr. 4-6, 1978, p. 272), totodată „să rupă lanțurile sclavismului” eclesiastic. Din nefericire, Theodor moare în temniță înainte de judecarea procesului.

Rămas orfan de tată și fără avere, la vârsta de 12 ani, Alexandru e dat de mama sa, Ana Popescu, să învețe meseria de frânghier la Timișoara. Promovând calfă (sodal) în 1837, pornește conform obiceiului vremii, în „vandră” prin lume, pentru a-și completa cunoștințele și de a se perfecționa în meseria sa. Alexandru Nedelcu între anii 1837-1843 a străbătut pe jos următoarele orașe: Timișoara, Buda, Viena, Passau, Nürnberg, Würzburg, Offenbach, Mannheim, Freiburg, Briscen, Sterzingen, Insbruch, Donauwörth, Chemnitz, Dresden, Leipzig, Magdenburg, Hanover, Bremen, Hamburg, Kiel, Copenhaga, Dasfow, Lübeck, Schwerin, Butzov, Neubrandenburg, Neustrelitz, Berlin, Breslau, Frankfurt, Neisse, Olmütz. Lucrând în diferite ateliere de specialitate, după 6 ani de peregrinări, bine pregătit profesional, și cu sprijinul unchiului său *Dimitrie Nedelcu*, profesor de stomatologie la Facultatea de medicină din Budapesta, își deschide atelier de frângerie tocmai la Buda în 1843, an în care se și căsătorește cu Ana Hauptmann, fiica unui căpitan din Buda.⁶

Muncind cu râvnă împreună cu soția sa, o femeie devotată și vrednică, Alexandru Nedelcu și-a agonisit o frumoasă avere, materializată în imobile, acțiuni și bani în numerar, evaluată la 110.000 coroane (valută austriacă), pe care în 1883 cei doi soți au lăsat-o prin testament Bisericii lugojene, pentru o fundație care să le poarte numele și din veniturile căreia: 5% să se întrebuițeze pentru spese administrative și de susținerea fundației; 50% să se împartă anual – suma variind între 500 și 1.000 florini v.a. – unor perechi de tineri însurăței lipsiți de mijloace, de naționalitate română și de religie

5 Idem, *Istoria Fundației Gojdu (1870-1952)* [*A Gozsdú Alapítvány története (1870-1952)*], Budapesta, 1995, p. 8-32; *Viața și activitatea lui Emanuil Gojdu (1802-1870)*, Giula, 2002, pp. 134-158.

6 *Familia* (Pesta) 1866, nr. 35, p. 434.

ortodoxă, care duc o viață nepătată și îmbrățișează meseriile, comerțul sau industria, chiar agricultura; 15% ajutoare săracilor români ce au scăpătat fără voia lor și nu-și pot întreține familia; 5% ajutoare cerșetorilor din orașul Lugoj, fără deosebire religioasă sau națională; 5% să se capitalizeze în scopul înființării unei „Fundații orfanale Alexandru și Ana Nedelcu”, pînă ce se va putea întemeia și în Lugoj un orfelinat, iar 20% să se capitalizeze ca fond neatacabil (de rezervă) pe o perioadă de 100 ani, cînd și această sumă va servi țărilor de mai sus.

Testamentul, datat 22 februarie 1883, a fost trimis Comitetului parohial ortodox din Lugoj, însoțit de o scrisoare emoționantă, testatorii avînd „speranța și încrederea că și membrii comitetului parohial sînt la fel de însuflețiți pentru progresul națiunii și că vor lucra cu toată competența și cu toată dreptatea ca ajutoarele să fie acordate celor mai bine meritați”. Fundația Alexandru și Ana Nedelcu a funcționat din 1886, contribuind în bună măsură la ridicarea în Lugoj a unor iscusiți meseriași, comercianți și industriași.

Alexandru Nedelcu, simplu meseriaș, fiind mereu dornic de instruire, a devenit un om cult, ca autodidact. Cu vremea, și-a format o bibliotecă foarte valoroasă, pe care în anul 1885 o donează parohiei din Lugoj. Demn de remarcat este și faptul că a fost membru fondator al ASTREI, cu o contribuție de 210 florini.⁷ El a subvenționat multe inițiative culturale românești din Budapesta.

Alexandru Nedelcu a trecut la cele veșnice în 5 mai 1886, la vârsta de 67 ani. Potrivit dorinței răposatului, rămășițele sale pămîntești au fost duse la Lugoj și înmormântate cu mare pompă în cimitirul din localitate, sub altarul bisericuței ctitorite de el. Aici se află un adevărat Panteon bănățean adăpostind sub sol rămășițele pămîntești ale unor oameni iluștri ca: Eftimie Murgu, Coriolan și Tiberiu Brediceanu, Valeriu Braniște și alții.⁸

Un fost student la Pesta, în revista *Drapelul*, în 1901 publică un articol, în care își reamintește de fosta colonie macedo-română din Pesta. Scrie următoarele despre comerciantul, mecenatul *Alexandru Nedelcu*:

„Alexandru Nedelcu a făcut neguțătorie de fune, fiind el funariu. La morile de apă de pe Dunăre, la vapoare și la năile ce se trăgeau pe atuncea pe Dunăre în sus cu funea, în partea cea mai mare furnisor era dînsul. Munca neobosită, marfa solidă, ce o furnisa, și onestitatea a făcut ca Alexandru Nedelcu și-a cîstigat frumoasă avere, apoi a cumpărat casă frumoasă și hîrtii de valoare, cari cu timpul au crescut în preț în măsură neașteptată.

În toate întreprinderile sale de valoare mai însemnată totdeauna i-a stat în ajutor cu sfatul, întreprinderea și cu împrumuturi pe scurt timp Emanuil Gozdsu, cu care trăia în amicitie foarte bună, căci Gozdsu se pricepea foarte

7 *Transilvania*, 1869, nr. 4, p. 48.

8 Victor Lăzărescu, Vasile Muntean, „Ctitorul lugojan Alexandru Nedelcu (1819-1886)”, în *Telegraful Român*, nr. 4-5, 1984, p. 3.

bine nu numai în trebile de advocatură, ci și în speculațiuni cu case și hîrtii de valoare, la bursă însă n-a făcut niciodată vre-o speculațiune.

Tinerimea română de atunci de la Universitate avea totdeauna un sprijin puternic în colonia română. *Emanuil Gozsdu*, apoi familia *Mocsonyi* (Petru, care fu asasinat în strada Vațiului la intrarea casei sale prin portariul său, apoi Antoniu, George și Ioan Mocsonyi). Urma după ei Alexandru Nedelcu, care neavînd prunci, foarte adeseori dădea ajutor tinerilor săraci români pentru didactrii, călătorie, ba chiar și pentru vipt. Nici unul nu mergea nemîngîiat de la el, dar le dădea sfatul: să rămînă credincioși bisericei și nației române. El deja atunci ne povestea, că ar dori să-și facă neperitor numele prin o fundațiune, căci el n-avea prunci și Românii în genere sunt foarte săraci. Mult timp a durat, pînă cînd ideea s-a făcut trup și și-a realizat dorința. Știu, că de multe ori a conferit în cauza aceasta mai vîrtos cu Gozsdu și Parteniu Cosma, pe atunci jurist și cîntăreț la biserica româno-grecescă”.⁹

Fundația „Elena Ghiba Birta”

Elena Ghiba s-a născut la Bichiș în 1801, era fiica preotului ortodox din localitate, Mihai Ghiba. Tatăl său, de origine macedo-română, mamă-sa Ana Neamțu era din Boroșineu. Abia a împlinit 10 ani cînd a rămas orfană. Elena și-a găsit cămin la rudele sale din Pâncota, unde servi mai mulți ani. Apoi se căsătorește cu un meseriaș cu numele Birta. Bărbatul său era sărac și bolnav. Neputînd trăi în Pâncota, se mutară în Arad, nu peste mult aici soțul său a decedat. Elena Ghiba din nou ajunge servitoare, intră la un oficianț cameral cu numele Emanuil Gogheru, la care a servit 33 de ani. Stăpînul său avea o avere însemnată, și nu avea decît un singur nepot. Răsplată că îl servise timp îndelungat – Elena a mai dat ajutor și în administrarea averii – Gogheru îi atestă toată averea. Avea doar datoria să-i dea nepotului 50.000 fl. Așa Elena Birta, cea săracă deveni de-o dată înstărită, dispunînd de sute de mii de florini. Fiind însă și dînsa într-o vîrstă mai înaintată, cu un an înainte de moarte, în 1863 își întocmește testamentul la îndemnul lui Ioan Popovici, avocat în Arad. Elena Ghiba în 1864 a și decedat într-un spital din Pesta. În 25 ianuarie 1864 a fost înmormîntată în cimitirul „Eternitatea” din Arad.¹⁰

A lăsat o avere considerabilă, două case în Arad și peste 130.000 fl., din care a înființat o fundație de burse administrată de un comitet sub președinția Episcopului din Arad. De asemenea, în urma dispozițiilor testamentare, a lăsat fonduri bisericilor din Arad, Bichiș, Oradea și Ineu, precum și un fond pentru mărirea salariului învățătorului din Bichiș. În afară de aceste fonduri, a separat ajutoare filantropice de aproape 4.000 fl. pentru săracii din orașul Arad, pentru meseriași și pentru formația de pompieri.¹¹

9 *Drapelul*, nr. 45, 1901, p. 2.

10 M. Berényi, *Rolul fundațiilor în cultura română din Ungaria în secolul al XIX-lea*, pp. 57-74.

11 Cornel Clepea, „Fundații școlare ale episcopiei Aradului”, în *Ziridava*, Arad, 1993, p. 429.

Elena Ghiba Birta, neuitând de unde a pornit, intrând în posesia moștenirii, imediat a făcut următorii pași filantropici și ajutători: a dat ajutor bănesc pentru construirea turnului bisericii din Bichiș; 20 de familii sărace timp de 3 luni au fost întreținute cu pâine; preparanzilor săraci a dăruit 100 fl etc. În testamentul său redactat la 2 iunie 1863, a mai testat ajutoare:

„Bisericii r.cath. din Arad	2000 fl.
Bisericii catedrale române din Arad	4000 fl.
Bisericii g.n.u. din Bichiș	1420 fl.
Școalei g.n.u. din Bichiș spre îmbunătățirea plății învățătoarești	1000 fl.
Bisericii g.n.u. din Oradea mare	1000 fl.
Pentru îmbunătățirea plății cantorului grecesc	500 fl.
Bisericii g.n.u. din Boroșineu	1000 fl.
Bisericii g.n.u. sîrbești din Arad	100 fl.
Bisericii augustine din Arad	500 fl.
Bisericii elvetice din Arad	500 fl.
Xenodochiului Aradanu	1000 fl.
Casei săracilor din Arad	1000 fl.
Pentru 12 văduve	1200 fl.
Pentru stipendierea tinerilor români și greci de religie g.n.u.	48.000 fl ¹² .

Cea mai importantă prevedere a testamentului său este fundația, care i-a purtat numele: *Fundația Elena Ghiba Birta*. A avut un capital de 48.000 fl, din a cărui interese s-au acordat 12 burse de câte 200 fl. la studenți săraci și cu purtare bună dar lipsiți de mijloace necesare. Scopul acestui pas e motivat în felul următor: „Luînd în privință, cum că institute pentru înaintarea creșterii săracei tinerime g.n.u. prea rare sînt, ba în unele împrejurări nici sînguratece institute nu sînt; și din alte institute de după regularea întemeietorilor nu se pot participa; iar temeiul de căpetenie a înaintării națiunilor, și a bunei stări precum spirituale așa și materiale, zace în educațiune și școală: drept aceea eu ca din părinte grec și mamă română născută, pătrunsă de acea oftare, ca la înaintarea mai frumosulului viitoriu, culturii spirituale și înfloririi acestor națiuni după puțința mea se pot confera, întru acea dulce speranță cum că aceasta a mea faptă va fi urmărită de un salariu efeptu, și cum că străvechiul meu mormînt îl va ține vrednic de o recunoscătoare privire: bucuros m-am hotărît a înființa un așezămînt sub titula Așezămîntul Elenei Birta născută Ghiba, din care cauză prin acest demînd ca după întreveninda mea moarte: executorul testamentului meu, din lăsămîntul meu spre acest scop 48.000 florini v.a. în cassa de păstrat din Arad sau Pesta ca așezămînt veșnic să-l elochedie pe interes¹³”.

12 *Concordia* (Pesta), 1864, nr. 9, p. 34.

13 *Ibidem*, p. 35.

Fundația a funcționat din 1877, și a fost administrată de o comisie compusă din 12 membri, 4 preoți și mireni sub președinția episcopului Aradului. În concursurile prescrise și publicate, de la concurenți se cerea să documenteze că: sunt de religie ortodoxă, și de naționalitate română ori greacă, născuți în careva din comitatele Arad, Bihor, Bichiș, Cenad. Din veniturile acestei fundații urma să se acorde, anual, 12 burse (stipendii) a câte 200 de florini pentru elevii și studenții săraci, dar merituosi, de religie ortodoxă și de origine greacă sau română din județele Bihor, Bichiș sau Cenad.¹⁴

În perioada 1877-1905 au primit burse 88 de tineri. Printre aceștia găsim și bursieri din localitățile Ungariei de azi. Pe *Emil Coste* din Cenadul Unguresc, care a terminat în 1896/97 la Academia de drept din Oradea și pe *Gheorghe Popovici* din Chitighaz, care a terminat tot aici în 1901/1902.¹⁵ *George Popovici* din Bichiș în 1892/93 era student în anul IV la medicina din Cluj și, pe lângă bursa de 200 fl. primită de la *Fundația Elena Ghiba Birta*, a mai primit 200 fl de la *Fundația Gojdu*.¹⁶ *Fundația Elena Ghiba Birta* din Arad „a fost o binecuvântare pentru mulți tineri, care ulterior s-au remarcat în mod deosebit pe plan profesional, cultural și social. Dintre aceștia amintim pe următorii: dr. *Iustin Ardelean*, devenit jurist și redactor de ziar [a fost și redactorul foii satirico-umoristice *Vulturul* din Oradea – M.B.]; dr. *Gheorghe Alexici*, care a devenit profesor de limba și literatura română la Academia comercială din Budapesta, precum și al Universității de aici; *Roman Ciorogariu*, devenit profesor și director al Preparandiei din Arad și apoi Episcop la Oradea; *Petru Mladin* și *Izidor Bodea* au devenit medici; *Ioan Costa*, va deveni profesor la Preparandia din Arad; *Ioan Petran*, va deveni cadru didactic de asemenea în Arad; *Sever Ispravnic* din Curtici, va deveni avocat în Arad; *Procopie Givulescu*, va deveni preot în Curtici și protopop în Radna; *Nicolae Mihulin*, care va deveni profesor la Arad; *Șiclovan Nicolae* din Arad, va deveni inginer în Arad, precum și mulți alții”.¹⁷

Conform dorinței fondatoarei, după terminarea studiilor, fiecare bursier al fundației, cu o sumă de 25 fl. contribuia la mărirea capitalului. Suma fundației în 1913 era 154.469 coroane¹⁸; în 1915 fundația dispunea de 159.513 coroane¹⁹; în 1921 suma era 160.024 coroane.²⁰

Bursierii proveneau din familii cu venituri modeste (țărani, învățători, meseriași, preoți, funcționari etc.). Unii au fost orfani. În urma absolvirii școlilor, mulți au devenit medici, juriști, preoți, profesori, arhitecți, învățători etc. Mulți dintre ei au devenit personalități marcante ale vieții național-culturale românești din Ungaria.

14 C. Clepea, *op.cit.*, p. 430.

15 Viorel Faur, Ioan Fleisz, „Studenții români la Academia de drept din Oradea în anii 1850-1918”, în *Crisia*, 1987, pp. 163-157.

16 M. Berényi, *Istoria Fundației Gojdu (1870-1952)* [*A Gozsdu Alapítvány története (1870-1952)*], Budapesta, 1995, p. 24.

17 C. Clepea, *op.cit.*, p. 431.

18 *Revista preoților*, nr. 19-20, 1914, p. 17.

19 *Ibidem*, nr. 6-7, 1916.

20 *Biserica și Școala*, nr. 21-22, 1921.

Fundația „Teodor Papp”

Despre intenția lui *Teodor Papp* (originar din Giula) de a constitui o fundație se scrie în presa vremii, noi cităm o relatare publicată în 1884 de către preotul din Giula, Iosif Bejan, în revista *Luminătorul*:

„Prea stimate dle redactor! Vă rog respectuos, să binevoiți a comunica în coloanele prețuitului ziar, ce-l redactați următoarea știre îmbucurătoare.

Poporul nostru român gr.or. din *Giula-română* (comitatul Bichișului) în 28 mai a.c. a avut o zi de adevărată bucurie și mângâiere sufletească. În ziua memorată adecă ținându-se în comuna noastră sinod parohial extraordinar, pentru consultare în meritul renovării, care se afla în stare de tot slabă, în acel sinod a participat și magnificul domn *Teodor Papp* din Lugoj, proprietar mare de Checheș și Jabar, care cu ocaziunea sărbătorilor pogoririi Duhului sfânt, tocmai se afla aici în *Giula*, în locul nașterii sale, la sora domniei sale Ecaterina Papp măritată Paul Știr, și înțelegînd despre intențiunea sinodului parohial de a-și renova biserica, apoi fiindu-i cunoscută starea mizeră a bisericii, care nu dispune de necesarele mijloace bănești, recerute la întreprinderea renovării, - a binevoit a oferi din partea sa 200 fl. Din partea ilustrei sale doamne consoarte Ofelia născută Popovici 200 fl și din partea soacrei sale a preastimatei doamne Carolina Popovici 100 fl. De tot 500 fl.v.a. care sumă numitul domn proprietar a declarat naintea sinodului nostru parohial că după ce comuna va întreprinde renovarea bisericii, deloc o va solvi însuși din al său, și o va depune la dispozițiunea comunei noastre bisericești.

Zelosul și nobilul domn proprietar nu se opri numai la acest ofert marinos, ci prin vorbire adînc pătrunzătoare manifestîndu-și însuflețirea de dorul sacru, ca să-și vadă neamul său românesc progresînd în învățătură, care singura e condițiunea de viață a unui popor și care e foarte de lipsă astăzi și poporul nostru românesc, a binevoit grațios a ne promite că în viitor ne va cumpăra pe spesele sale o casă pentru înființarea unei școale de fete și precum școala așa și învățătoarea o va susține din propriile sale mijloace banali; apoi unor bărbați fruntași de aici a și concretizat ca să caute atare localitate, deci casă corespunzătoare scopului indegetat. – A fost de tot emoționătoare vorbirea adresată către popor: ca să îmbrățișeze învățătura îndemnînd pe părinți ca să-și trimită băieții regulat la școală și să-i învețe în tot ce e bun, nobil și folositor, arătînd că numai astfel vom putea ținea concurența cu diferitele popoare conlocuitoare și că numai astfel adecă prin învățătura cîștigată în școală ne vom putea susține limba și naționalitatea.

Bucuria și surprinderea credincioșilor noștri pentru aceste oferte generoase era fără margini; dar iară peste culme cînd mai auziră din gura ilustrului și marelui domn proprietar, că toată averea sa – după moarte – o va lăsa ca o fundațiune culturală, pentru credincioșii români gr.or. din comitatul Bichișului, din a căreia binefacere în prima linie vor să se împărțească tinerii talentați din comuna noastră.

Pentru aceste oferte și promisiuni generoase, sinodul nostru parohial nu-mai decît își exprimă adînc simțita sa mulțămîță și grațitudine față de marele domn proprietar și față de ilustra sa doamnă consoartă, urîndu-le viață îndelungată și deplină sănătate.

Dar astfel, de fapte marinimoase, mărețe și plăcute lui Dumnezeu și oamenilor, merită să vină la cunoștință generală în toată lumea, pe unde numai există o suflare românească.

Deci suscrisul, în numele întregului nostru popor de aici, mă simt fericit a exprima și pe calea jurnalistică cea mai profundă mulțămîță și recunoștință publică atît magnificului domn marelui proprietar *Teodor Papp* cît și ilustrei sale doamne consoartă *Ofelia*, născută *Popovici*, pentru ofertele marinimoase ce le-au făcut bisericii și poporului nostru din adevărata evlavie, zel, credință și iubire creștinească către cele sfinte. Prin astfel de jertfe aduse pe altarul bisericii și națiunii, ilustrele lor nume vor fi nemuritoare și vor fi adînc tipărite în inimile tuturor credincioșilor din generațiune în generațiune. Cînd dau expresiune acestei mulțămite publice, totodată împlor prevedința divină, ca generoșilor și marinimoșilor binefăcători să le lungească firul vieții la mulți ani fericți, spre fala noastră și spre promovarea cauzelor noastre cultural-naționale.

Deie cerul ca astfel de fapte marinimoase, demne de toată lauda și recunoștința să afle îndemn în inimile tuturor familiilor și indivizilor favoriți de soartă cu stare materială binecuvîntată.

Ca de încheiere mai observ, că lăudatul domn proprietar înainte de depărtarea sa de aici, a cercetat și școala noastră, unde aflînd 82 de școlari prezenți și îndemnîndu-i părinteșete ca să iubească învățătura și să cerceteze regulat școala, tuturor școlărilor le-a donat cîte o sumă de bani. Fie-i spre laudă generală! În numele întregului popor:

Iosif Beșan m.p.
Paroh gr.or".²¹

Cine a fost acest mare proprietar? *Teodor Papp* s-a născut la Giula la 24 februarie 1822. Școlile elementare le termină la școala română din Giula, apoi își continuă studiile la Preparandia din Arad. Ajunge la Budapesta pentru a întreprinde studii juridice. Între anii 1842-1850 a stat în capitala ungară, în acest timp a fost cantorul Bisericii Greco-Macedoromâne de aici. Aici a legat prietenii cu mai mulți discipoli, era bun prieten cu *Vincentțiu Babeș*. După revoluția din 1848 *Teodor Papp* ajunge în Beiuș, apoi în Lugoj. Ca ascultant la tribunalul din Lugoj a activat pînă în 1856. Părăsindu-și postul a început activitate de afaceri economice. S-a îmbogățit binișor, așa în 1869 a cumpărat la licitație publică dominiul *Kékes* în comitatul *Timișorii*. În Lugoj și-a cumpărat patru case. În 1865 prima soție i-a răposat, în 1870 s-a recăsătorit cu *Ofelia Popovici*.

21 *Luminătorul*, nr. 47, 1884.

Cum era moda timpului, Teodor Papp, ca om înstărit, a ajutat cu donații cultura românească. A dat stipendii unor juriști talentați, a ajutat mai multe biserici și școli. În 1884 a dat 500 fl bisericii din Giula-orașul mare românesc. Era membru fondator a mai multor asociații culturale. Teodor Papp s-a stins din viață la Lugoj în 1887, în 1902 a fost exhumat și a fost pus la odihnă veșnică în cimitirul ortodox din Giula.

Prin testamentul său dispune despre înființarea unei fundații de burse intitulată *Fundația lui Teodor Papp*, care să fie încredințată spre administrare Consistoriului ortodox din Arad. Averea fundației se compunea din bunuri mobile și imobile, a constat din mai multe case, pământ și suma de 70.000 fl. Fundația a ajutat elevii și studenții români din Giula. Scopul „Fundației lui Teodor Papp” este ca din venitul curat anual a tuturor averilor sale să se împartă stipendii anuale tinerilor greco-orientali români din Giula, care sînt săraci, lipsiți de mijloacele materiale și studiază la atare gimnaziu, academie ori universitate în Ungaria ori în străinătate. În primul rând vor fi preferate neamurile lui Teodor Papp. Un stipendiu nu putea trece peste 400 fl. Pe lângă rudenii, au fost favorizați descendenții lui Atanasie Marian Marienescu, jude la tabla regească din Budapesta, etnograf bine cunoscut, și ai avocatului Ioan Nedelcu din Lugoj.

Din această fundație au beneficiat mulți tineri. Aici amintim câteva nume a acelor giulani care au fost bursierii acestei fundații: Mihai Mărcuș, Alexe Lațcu, Iustin Németh, Ioan Chereșlădan, Constantin Illovi, Hortensia Raț etc.

Teodor Papp, pe lângă fundație, a lăsat bisericii și școlii greco-orientale din Giula 80 fl care se distribuie anual. Tot 80 fl anuali a lăsat corului vocal român din Giula. A mai lăsat prin testament 200 fl familiei Ioan Mărcuș, învățătorul român din Giula.

Cu ajutorul „Fundației lui Teodor Papp” mulți români din Giula și-a putut împlini visul în ce privește studiile superioare.²²

Fundația lui Petru Țegle

Petru Țegle s-a născut în 1856 la Apateu din familie de țărani. Studiile gimnaziale și juridice le-a făcut în Oradea. Aici a beneficiat de două fundații, a primit bursă de la *Fundația Gojdu* și a mai primit ajutor din partea *Fundației Nicolae Jiga*. În 1892 la universitatea din Budapesta și-a obținut doctoratul. Practica avocațială a făcut-o la Emanuil Ungureanu în Timișoara. Mai târziu și el și-a deschis o cancelarie avocațială, devenind avocat renumit în oraș și în satele din împrejur.

Petru Țegle și-a respectat neamul și cultura sa, a devenit un filantrop renumit. A ajutat multe întreprinderi culturale. A finanțat revistele române din Timișoara (cele mai multe au fost redactate de *David Voniga*, originar din Giula). A fost membru fondator a mai multor asociații culturale.

Petru Țegle a avut o boală gravă de inimă, văzând asta în luna iunie 1910 și-a făcut testamentul, și în 26 decembrie a și decedat.

22 M. Berényi, *Aspecte național-culturale din istoricul românilor din Ungaria (1785-1918)*, pp. 156-161.

A lăsat 20.000 coroane celor doi frați ai săi din Apateu. Parohiei din Apateu a donat 2.600 cor, tot atît parohiei din Fabricul-Timișoara. Din restul averii sale, ce făcea circa 130.000 coroane, a întemeiat o Fundație de a ajutama școlile române confesionale ortodoxe din comitatul Bihorului și a Timișorii, și pentru a da burse pentru acei tineri care voiau să studieze dreptul la Budapesta.²³

Fonduri, fundații școlare și bisericesti locale

Pe lângă constituirea fundațiilor mari și mai însemnate, existau mai multe fundații cu sume mai modeste și fonduri bănești menite să sprijine școala, biserica și cultura românilor din Ungaria.

Mihai Benei (director al școlilor naționale) în 1808, împreună cu canonicii *Iosif Silaghi* și *Simeon Bran*, constituie o fundație de 300 fl pentru ajutorarea învățătorului român din Leta-Mare.

În Chitighaz contele *Coloman Almásy* din anul 1858 dă ajutoare financiare. A inițiat patru fundațiuni, una de 1.785 fl, dintre ale cărei camete se ajutama preoțimea română și învățătorul român din localitate. În 1870 a fondat una cu o sumă de 500 fl pentru îmbrăcăminte a 6 școlari săraci, a treia fundațiune era de 1.000 fl pentru ajutorarea a 10 săraci care nu sînt în stare a cerși; a patra avea un capital de 600 fl, a cărei scop a fost sprijinirea a 10 familii decăzute prin vreo nenorocire la neputință și sărăcie.²⁴

În 1878 în Chitighaz existau trei fundații, una preoțească și două școlare.

În parohia din Bichișciaba e existat o fundație școlară, avînd un capital inițial de 110 fl. Iar la sfârșitul anului 1877 un capital de 3.000 fl.

În parohia din Bichiș au existat cinci fundații, una cantorală, două preoțești, una învățătoarească și una școlară.

În parohia din Giula au existat la sfârșitul anului 1877 trei fundații școlare avînd un capital total de 2.700 fl.²⁵

În 1881 la Jaca, *Ioan Pinte* senior, pentru promovarea învățămîntului poporal, constituie o fundațiune școlară de 1.000 fl, a cărei interese sînt menite pentru acoperirea salariului învățătoresc de la școala ortodoxă din Jaca.

În 1882 *Ana Mocan*, văduva lui Teodor Rusu din Otlaca, a donat pe seama fondului școlar de acolo o casă și un pătrariu de pămînt extravilan.

Conteasa *Petronella Csáky*, fosta soție a contelui Antoniu Vicențiu Csáky, prin testamentul său datat în Sopron 18 iunie 1854, a lăsat 1.500 fl pentru înființarea unei fundații pentru școala greco-orientală română din Apateu. Fundația a fost administrată de epitropia bisericii ortodoxe din loc. În actele fundaționale se preciza ca din venitele de interese a capitalului fundațional, cu prilejul examenului final ce se ține în fiecare an în școala poporală confesională din Apateu să se împartă 4 premii de 15 fl, acelor elevi

23 *Idem, Rolul fundațiilor în cultura română din Ungaria în secolul al XIX-lea*, p. 70.

24 *Ibidem*, pp. 71-72.

25 *C. Clepea, op.cit.*, p. 420.

și eleve care au avut rezultate mai bune în diferite domenii. Fundația mai procura manuale și alte cărți, mape și alte rechizite școlare. Pe la sfârșitul anilor 1890, din păcate, comitetul parohial a încălcat statutul fundației ceea ce a determinat transferarea administrației fondului pe seama inspectorului Toma Păcală.²⁶

În 1885, a funcționat o fundație la Crîstor, cu un venit anual de 80 fl.

În 1881, *baronul Simeon Sina* a oferit 1.000 fl. la Micherechi, fără să cunoaștem detaliile fundației.²⁷

În 1888, *Pavel Știru* cu soția sa *Ecaterina Papp* (sora fondatorului Teodor Pap) au dăruit pentru zugrăvirea bisericii Giula-orașul mare românesc 1.000 fl, iar în anul 1900, pe cheltuiala lor s-a construit aici o școală nouă. În *Biserica și Școala* din 1900, nr. 41 se relatează despre acest act în felul următor: „Pavel Știru, fruntaș din comuna Giula cu speșele sale proprii din temelie a edificat o școală nouă în Giula-maghiară, care școală în 24 sept. v.a.c. s-a și sfințit. A fost o bucurie de obște la care ne alăturăm și noi, urîndu-i: Să trăiască!”

Ioan Santai (1823-1898), notarul din Micherechi, a fost o personalitate de seamă în viața satului. S-a născut la Repsig. După terminarea dreptului și-a început cariera în Galșa ca notar adjunct. În 1846 s-a dus la Budapesta ca jurator la tabla regească. Cu mișcările din 1848 a părăsit capitala, a ocupat postul de notar în comuna Ant, de unde apoi, la 23 aprilie 1852 devine notar în Micherechi. Ca om cu vederi mai largi a ajutat activitățile culturale. În 1862, alături de parohul din loc Alexandru Rocsin, devine membru al Asociației arădene. 46 de ani a servit la Micherechi, în această perioadă a prosperat școala și biserica. Trei generații de preoți au slujit în perioada amintită. Ioan Santai, înainte de moarte, a dăruit pentru biserică 100 fl, sumă care s-a predat epitropiei parohiale pentru a se adăuga la fundațiunea constituită de răposata sa soție *Tecla Frușa* (o descendentă din familia episcopului din Arad, Gherasim Raț), care era administrată sub denumirea *Fundațiunea Ioan Santai și soția sa Tecla Frușa*.²⁸

Tot în 1898, *Floarea Țiț* din Darvaș a înființat o fundațiune bisericească, a donat un complex de 11 iugăre de pământ comunei bisericesti de acolo cu scopul ca din venitul aceluia pământ să se întregească dotațiunea învățătorului de la școala confesională gr.or. română din loc.²⁹

Ștefan Rusu (1857-1941) din Otlaca, marele ctitor și mecenat al românilor din Otlaca-Pustă, decenii de-a rândul a ajutat școlarii săraci cu haine, și a cumpărat pentru ei manuale. Școala din Otlaca-Pustă și-a deschis porțile în 1898 prin contribuția lui. A mai ridicat un edificiu, a dat 34 iugăre de pământ ca din venitul acestuia să se susțină

26 Eugen Glück, „Străduințe privind apărarea și consolidarea școlilor ortodoxe-române din Cîmpia Tisei (1879-1893)”, în *Simpozion*, Comunicările celui de al XII-lea simpozion al cercetătorilor români din Ungaria, Giula, 2003, p. 95.

27 Arhiva Episcopiei ortodoxe române Oradea. Acte școlare 38. dos. 152, f 115-116, 122; dos. 169, f 18, Document citat de E. Glück,

28 *Biserica și Școala*, nr. 49, 1898.

29 *Biserica și Școala*, nr. 18, 1898.

nă un preot-învățător. Ștefan Rusu cu soția sa *Zenobia Drăgan* a zidit pe spesele proprii o biserică în Otlaca-Pustă, o casă parohială și au mai dăruit 25 iugăre de pământ arător.

Exista *Fondul cultural al diecezei Aradului*, care avea menirea de a salva școlile române confesionale în comune, unde din pricina sărăciei era absolut cu neputință a le susține în condițiile impuse de articolul de lege XXVII din 1907 (Lex Apponyi). La acest fond, *Iosif Gall* din Budapesta, fost deputat parlamentar, membru în casa magnaților, a contribuit cu suma de 10.000 coroane.

Au mai dăruit pentru acest fond spre ex.:

Emil Babeș, avocat în Budapesta	200 cor.
Victor Popovici, preot în Ciaba	100 cor.
Gheorghe Sidu, proprietar în Bpesta	300 cor.
Gherasim Raț, consilier ministerial Bp.	125 cor.
Andrei Bogdanov, episcop Ciaba	50 cor.
Ilie Voniga, econom Giula	50 cor.
Iuliu Chirilescu din Chitighaz	50 cor. ³⁰

Concluzii

Precum vedem, rolul fundațiilor și a donațiilor a fost hotărâtor în formarea culturii și intelectualității române din Ungaria. Au activat mai multe fundații, atât la nivel de parohie cât și la nivel central. Unele au fost înființate de către întreaga parohie, iar altele de persoane anume, care și-au pus întreaga avere în scopul propășirii culturale. Importanța fundațiilor a fost mare, mai ales pînă în 1918, căci ele au oferit posibilitatea unei selecționări pe criterii judicioase și echitabile a elementelor române, dotate și formarea lor la cele mai înalte instituții de cultură. Din partea statului nu s-a dat ajutor, pentru întreținerea instituțiilor de învățământ și a bisericilor, așa totul a depins de păturile române mai înstărite cu simțământ nobil și binevoitor, față de cultura și limba română.

Școala constituie principala sursă care alimentează formarea elitei românești, un factor important de educație națională și, tot ea, a oferit un contingent masiv mișcării românești de emancipare națională.

O componentă esențială a „intelenței” române din Ungaria, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cu un statut socio-politic distinct, au constituit-o învățătorii români, care, alături de preoți, au format fondul intelectualității românești. Pentru primele două decenii post-revoluționare ale secolului al XIX-lea, se constată o creștere calitativ substanțială a păturii învățătoresți, creștere ce se corelează cu politica cercurilor oficiale în domeniul școlar.

Statutul social al învățătorilor era destul de nesigur. Cu toate aceste vicisitudini, „dăscălia” era în ochii țăranilor de mare rang, deoarece aceasta era tot ce putea fi mai bun pentru copiii lor. Aceasta era, într-adevăr, aproape singura posibilitate pentru co-

30 M. Berényi, *Rolul fundațiilor în cultura română din Ungaria în secolul al XIX-lea*, p. 74.

pii talentați, de a se ridica la o condiție socială „superioară”, oricât de amară era pâinea la care ajungeau și oricât de umilă și instabilă era situația însăși. În mișcarea națională, dascălii, alături de preoți, sînt aceia care tâlmăcesc poporului înțelesul diverselor acțiuni politice. Majoritatea lor iau parte activă la adunări, subscriu memorii, proteste, organizează subscripții, sînt abonați la publicațiile românești.

O altă componentă importantă a intelectualității românești din Ungaria a constituit-o clerul care este, de fapt, cel mai numeros. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea asistăm la afirmarea clerului ca structură de elită. La jumătatea secolului al XIX-lea, intelectualitatea românească de aici era conturată precis, pe cel puțin două nivele, unul ecleziastic și altul laic, aflat în proces de conturare a pozițiilor și de clarificare ideologică. Deși numeric redusă, intelectualitatea românească, de la mijlocul secolului al XIX-lea, era încrezătoare în progres și conștientă în același timp de marile realizări naționale ce vor urma.

Elita intelectuală rurală se completează cu notarii satelor care se deosebesc atît intelectual, cît și material de preoți și învățători. Începând cu ultimii ani ai veacului al XVIII-lea, se distinge o nouă etapă în formarea intelectualității românești – constituirea intelectualității laice –, care este rezultatul unui proces îndelungat, favorizat de reformismul școlar al monarhiei și amplificat, mai ales în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Deschiderea porților, pentru români, la învățămîntul superior, va oferi posibilitatea formării unei „elite” românești din această zonă despre care vorbeam. Până la 1872, unica universitate din Ungaria istorică, instituție reprezentativă pentru cultura Ungariei dualiste, *Universitatea Regală Maghiară de la Budapesta* a reprezentat, prin natura împrejurărilor istorice, un important reper în formarea intelectualității românești.

Creșterea indiscutabilă a nivelului de pregătire în cadrul universității din capitala Ungariei, apariția Universității din Cluj, considerente de ordin material, posibilitățile de stipendiere din partea fundațiilor românești, dar și în politica intelectuală a guvernelor de la Budapesta au orientat majoritatea studenților români spre universitățile din Ungaria și Transilvania. Întreaga rețea de institute, academii și universități a cunoscut, pe parcursul anilor, de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, importante schimbări, o mobilitate specifică perioadei traversate, în consonanță cu nevoile dezvoltării capitaliste a societății din Imperiul Austro-Ungar.

Istoria formării intelectualității românești în epoca modernă este, cu siguranță, printre cele mai relevante pagini ale istoriei națiunii române, care, în primul rînd, dislocă vechiul clișeu istoriografic al unei națiuni țărănești. Iar prezența studenților români la academiile și universitățile din Ungaria reprezintă un capitol important în subiectul confluențelor etnice confesionale și culturale româno-maghiare din epoca modernă.

Rolul fundațiilor în formarea intelectualității române din Ungaria de azi în secolele al XIX-XX-lea

Rezumat: Pentru românii aflați în imperiul habsburgic, viața artistică și intelectuală se desfășura în jurul bisericilor și mănăstirilor. Aici s-au dezvoltat și creat primele școli și publicații, precursore ale formării inteligenței române cunoscute sub denumirea de Școala Ardeleană. Toată această trezire transilvană s-a materializat într-o vastă mișcare culturală care, a pus drept prim scop problemele naționale. Instituțiile culturale române au jucat un rol important în lupta românilor pentru libertate și identitate. De asemenea, toate manifestațiile culturale și artistice a românilor transilvăneni au fost sprijinite de clasa politică, contribuind la întărirea sentimentului de identitate etnică.

Importante centre de cultură și educație s-au înființat la Oradea, Arad, Timișoara, Cluj-Napoca, Sibiu și Budapesta care, au avut un rol copleșitor în formarea intelectualității românești din Transilvania între secolele XIX – XX. Românii din Ungaria și Transilvania au înțeles că formarea unei elite intelectuale, și în special evoluția societății românești într-un imperiu multinațional, depinde de progresul cultural. Lipsa prosperității economice a clasei sociale românești cât și slaba reprezentare românească în centrele urbane, formarea clasei intelectuale românești a fost rezultatul unui efort colectiv, prin înființarea de fundații și asociații care, în limita posibilităților au alocat burse. În acest efort colectiv au contribuit Fundația Gojdu, Nicolae Jiga, Elena Ghiba-Birta, Teodor Papp, Alexandru Nedelcu, Petru Tegle etc., administrate de biserica ortodoxă română.

Cultura românească s-a păstrat și răspândit prin biserică și școală. Aceste două instituții au fost sprijinite de societăți culturale și de către români înstăriți care au putut să înființeze fundații locale. Unul dintre principalele scopuri al acestor fundații a fost să ajute financiar studenții cu posibilități materiale reduse, pentru a putea să-și finalizeze studiile, contribuind prin această cale la dezvoltarea conștiinței maselor în apartenența la identitate etnică. În comunitățile românești din Transilvania și Ungaria, efortul formării și creării unei inteligențe a fost rezultatul unei solidarități colective, un efort asumat în primul rând de biserici și comunități locale prin diverse forme cu caracter privat.

Cuvinte cheie: fundații culturale, studenți români în Transilvania și Ungaria, școlarizare, identitate etnică, mișcare națională.

The purpose of the foundations in forming the Romanian intellectuality in present Hungary – between XIXth – XXth century

Abstract: For the Romanians in the Habsburg Empire, the intellectual and artistic life was organized around the church and the monasteries. Here developed the first Romanian presses and schools, creating the favorable preconditions for the development of the Romanian Enlightenment movement in Transylvania, known as Școala Ardeleană (The Transylvanian School). The Transylvanian Enlightenment materialized in a vast cultural movement, which put emphasis on national issues. The cultural institutions have played an important role in the Romanians' struggle for national liberation. Almost all cultural and artistic manifestations of the Transylvanian Romanians were marked by politics, thus contributing to the strengthening of their ethnic identity.

Important centers of culture and education, such as Oradea, Arad, Timisoara, Cluj, Sibiu or Budapest, played an overwhelming role in the formation of the Romanian intellectuals in Transylvania during the 19th and 20th century. Romanians in Hungary and Transylvania understood that forming Romanian intellectual elite and, in general, boosting the evolution of the Romanian society within a multinational Empire, depended on the cultural progress. Given the lack of an economically prosperous Romanian social class, as well as the weak representation of the Romanians in the urban centers, the formation of the Romanian intellectuals was mainly the result of the collective support, through funds and foundations that provided stipends. In this collective effort, the contributions of the Gojdu Foundation,

Nicolae Jiga, Elena Ghiba-Birta, Teodor Papp, Alexandru Nedelcu, Petru Tegle, etc., administered by the Romanian Orthodox Church, are remarkable.

The Romanian culture was preserved and spread through the Church and the School. These two institutions were supported by cultural societies and wealthy Romanians, who established local foundations. One of these foundations' objectives was to help students without financial means to finish their study, thereby contributing to the enlightenment of the masses and development of ethnic identity. In the Romanian communities in Transylvania and Hungary, the effort of forming an intelligentsia was the result of solidarity, effort undertaken by churches and local communities through various forms of private initiative.

Keywords: Cultural foundations, romanian students in Transylvania and Hungary, scholarships, ethnic identity, national movement.